

Κατερίνα Σολακάκη
φιλόλογος

Η «σπηλιά» του Μακρυγιάννη

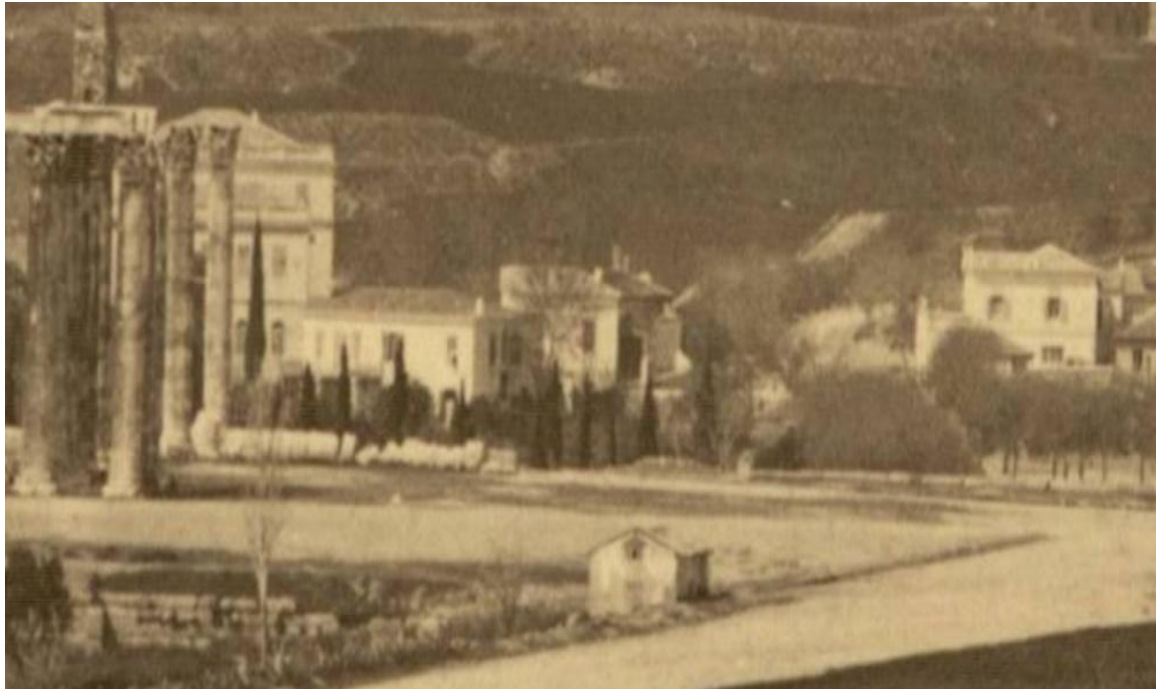
Η αναγκαιότητα της ησυχίας, η οποία πάντα συνοδεύει την εξεταστική των παιδιών μου, ώθησε τα βήματά μου, ένα ζεστό μεσημέρι του Ιουλίου του 2019, για πολλοστή φορά, στον αγαπημένο τόπο κατά τα διαστήματα των τελευταίων χρόνων που παρεπιδημώ στην Αθήνα: στον κήπο και στη «σπηλιά» του οπλαρχηγού της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, Ιωάννη Μακρυγιάννη (1797-1864), στο χώρο του αρχαίου Ολυμπίου, ο οποίος συνόρευε με το σπίτι και το περιβόλι του. Ίσως, επειδή το σπίτι έχει πια κατεδαφιστεί και ο κήπος χαθεί, βορά στην αδηφάγο ανάπτυξη, το ενδιαφέρον μου ήταν πάντα επικεντρωμένο στον εντοπισμό της «σπηλιάς», η οποία είναι θαμμένη στη δυτική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες και τις διαμαρτυρίες των ανθρώπων που πρόλαβαν να τη δουν, πριν καλυφθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, εδώ και 120 περίπου χρόνια. Το μεσημέρι αυτό, η μυστική μου ευχή να βγει ξανά στο φως, πραγματοποιήθηκε με ένα ιδιαίτερα θαυμαστό τρόπο, αφού η παρουσία μου εκεί συνέβαλε στην ταύτιση της θολωτής κατασκευής, την οποία είχε αποκαλύψει η σκαπάνη της κας Νίκης Σακκά, αρχαιολόγου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών, με τη «σπηλιά» του Μακρυγιάννη.

Η μελέτη αυτή, η οποία συντάχθηκε με την προτροπή της, ώστε να παρουσιαστεί τεκμηριωμένα η χρήση του χώρου αυτού από τον Ιωάννη Μακρυγιάννη, βασίστηκε κυρίως στις πρωτογενείς πηγές, δηλαδή στα χειρόγραφα του Μακρυγιάννη και στα σχόλια των εκδοτών τους. Θα εκπληρώσει δε ουσιαστικότερα το σκοπό της, αν φανεί χρήσιμη στους σύγχρονους μελετητές, στους εκπαιδευτικούς όπως και στους μαθητές. Ως καθηγήτρια, ερχόμενη καθημερινά σε επαφή με τη νέα γενιά στις αίθουσες διδασκαλίας, διαπιστώνω, ολοένα και περισσότερο, πόσο αναγκαία είναι σήμερα η επαφή των νέων ανθρώπων με τις αξίες που βίωσαν οι πρόγονοί μας και οι οποίες τους ώθησαν να δημιουργήσουν αξιόλογο διαχρονικά πολιτισμό. Υπό το πρίσμα αυτό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να διατηρούνται και να αναδεικνύονται στη διαχρονικότητά τους οι χώροι και τα αντικείμενα που συνδέονται με αυτούς, στην προκειμένη περίπτωση «η σπηλιά» του Μακρυγιάννη, διότι έτσι παραμένουν διαχρονικά και τα πρότυπα που εκείνοι αποτελούν και προβάλλουν.

Η κάρτα της ελευθέρως εισόδου μου, ως εκπαιδευτικού, μου επιτρέπει να μπεινοβγαίνω στον αρχαιολογικό χώρο σαν στο σπίτι μου. Έτσι νιώθω, καθώς περιδιαβάζοντας στο χώρο, αναπλάθω με τη φαντασία μου τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη δυτική πλευρά του ναού, η οποία συνόρευε με το περιβόλι του στρατηγού Μακρυγιάννη. Ο διορισμός του ως Πολιτάρχη των Αθηνών, τον Ιανουάριο του 1823, είναι η αρχή της σχέσης του, εικοσιεξάχρονου τότε, με την πολιτεία των Αθηναίων:

Κοινή γνώμη διορίζονται οί Κύριοι Σπυρίδων Πατούσας καί Μακρυγιάννης μέ έξιηνα άνθρωπος άχωρίστως νά καθίσωσιν είς τήν κοινήν πόρταν έπιστάται κατά τήν συνήθειαν καί νά έπαγρυνωσιν είς τήν φύλαξιν τών νόμων καί εΰταξίαν τής πόλεως [...] έσφραγισμένα τή κοινή σφραγίδι καί ύπογεγραμμένα. Έν Αθήναις τή 1η Ιανουαρίου 1823. Οί Έφοροι Αθηνών. (Βλαχογιάννης, 1907: Α', 3-5)

Η σχέση αυτή θα σφραγιστεί με τα σοβαρά τραύματα που θα λάβει κατά τη διάρκεια της υπεράσπισης του κάστρου των Αθηνών από την πολιορκία των δυνάμεων του Κιουταχί (1826-1827), θα γίνει δε καθολικότερη και μονιμότερη, όταν κατά το 1827, ενώ ο Κιουταχί έχει υπό την κατοχή του την Αθήνα, θα αγοράσει μια έκταση εκτός του τείχους των Αθηνών, δίπλα στο ναό του Ολυμπίου Διός. Βαθιά απογοητευμένος από την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση, το 1833 θα εγκατασταθεί στην Αθήνα, την ιδιαίτερη πατρίδα της γυναίκας του Αικατερίνης Σκουζέ, όπου θα χτίσει το σπίτι του και θα φυτέψει το περιβόλι του.

Εικόνα 1: Το ιστορικό σπίτι και ο κήπος του Μακρυγιάννη διακρίνονται πίσω από τον πεσμένο κίονα του ναού του Ολυμπίου Διός. (Granges, 1869)

Ο ανευρετής και πρώτος εκδότης των απομνημονευμάτων και των αρχείων του αγωνιστή, Γιάννης Βλαχογιάννης (1867-1945), δεν αφήνει πολλά περιθώρια στη φαντασία, καθώς παρουσιάζει με γλαφυρότητα και ενάργεια τον ιστορικό αυτό τόπο, βάσει των μελετών του στα αρχεία του Μακρυγιάννη και άλλων αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης:

Τότε ο Μακρυγιάννης εν μέσω της βαθείας μελαγχολίας αυτού, αναλογιζομένου τά παρελθόντα και αποβλέποντα προς τήν παροῦσαν ἀθλιότητα, ἤρξατο νά φροντίζει τά περί ἑαυτοῦ καί τῆς οἰκογενείας, κτίζων οἰκίαν, τήν πρώτην ἣτις σώζεται ἔτι παραπλεύρως τῆς νεωτέρας. Συγχρόνως ἐπέδόθη εἰς τήν καλλιέργειαν τοῦ συνεχόμενου ἀγροῦ, φυτεύσας ἄμπελον καί ποικίλα δένδρα, περιφράξας δέ τόν καλλιεργούμενον τόπον. Ὁ ἱστορικός οὔτος κήπος τοῦ Μακρυγιάννη διά τῆς φιλοπονίας καί φιλοκαλίας αὐτοῦ ἀνεπτύχθη θαυμασίως κατ' ὀλίγον, ὑπῆρξε δέ διά τόν πολυπαθῆ ἀγωνιστήν ὄχι μόνον τερπνή ἐνασχόλησις, καί παρηγορίας καί ἀναψυχῆς καταφύγιον, ἀλλά καί ἐντευκτήριον [...] τῶν ἐπισήμων ἀνδρῶν τῶν χρόνων ἐκείνων, πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν, φίλων τοῦ Μακρυγιάννη. Πρὸς δυσμάς ὠρίζετο ὁ πολυανθῆς οὔτος καί πολύκαρπος παράδεισος ὑπὸ τῆς οἰκίας τοῦ Στρατηγοῦ, πρὸς βορρᾶν ὑπὸ τοῦ σωζομένου μέχρις

έσχατων τείχους τῆς πόλεως, κτισθέντος ὑπό τοῦ τυράννου Χασεκῆ, πρὸς ἀνατολὰς ὑπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, περιλαμβάνων καὶ τὰ κάτωθεν αὐτοῦ ὑπάρχοντα δύο θολωτὰ σπήλαια, σωζόμενα καὶ σήμερον, πρὸς μεσημβρίαν δὲ ἀτραποῦ, ὅπου ἡ ὁδὸς Ἄθαν. Διάκου. Το πρῶτον τῶν δύο ἐκείνων σπηλαίων (ἐπὶ τῆς ἀρχῆς νῦν τῆς λεωφόρου Συγγροῦ) εἶχε διασκευάσῃ ὁ Μακρυγιάννης εἰς εὐάρεστον διαμονήν (Βλαχογιάννης, 1907: Α΄, νθ') [...] οὐχὶ μόνον κατὰ τὸ θέρος ἀλλὰ καὶ τὸν χειμῶνα. Το ἐσώτερον αὐτῆς μέρος, κλειόμενον διὰ θύρας καὶ φωτιζόμενον ὑπὸ δύο μικρῶν παραθύρων, χρησιμεύει ὡς ἀποθήκη, τὸ δὲ πρόσθιον μετὰ τοῦ ἔξω αὐτοῦ πεζουλίου, τῆς κληματαριᾶς καὶ τοῦ πέριξ ἀνθῶνος εἶναι τὸ καλογηρικόν τρόπον τινὰ κελλίον τοῦ γέροντος ἀγωνιστοῦ. (Βλαχογιάννης, 1907: Α΄, οε΄) Ἐν αὐτῷ δὲ καθήμενος, ἐξηπλωμένος ἐπὶ σιντζαντέ, ἀνεπαύετο ἐκ τῶν κόπων καὶ τοῦ καύσωνος, ἐρρέμβαζεν ἀναπολῶν τὰς παρελθούσας περιπετείας αὐτοῦ καὶ παρεδίδοτο εἰς τὴν ἐκ τῶν ανοιγομένων πληγῶν καὶ τῶν νόσων ἀπελπισίαν· ἐν ἡμέραις δὲ ψυχικῆς γαλήνης συνέγραφε τὰ Ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ. Ἐκάστην πρώτην τοῦ Μαΐου ὁ δροσερός κῆπος ἐπληροῦτο ἀνθρώπων, εἰς οὓς ὁ φιλόξενος ἄν καὶ πτωχὸς Μακρυγιάννης παρεῖχε πᾶσαν πρόθυμον θεραπείαν, παραθέτων ἄφθονον ἐπὶ ἀνθοστρώτου τραπέζης γεῦμα ἐξ ἀμνῶν ὀπτῶν καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν ἐδεσμάτων. Καὶ τότε τῶν ἐθνικῶν ἀσμάτων καὶ χορῶν ὁ πάταγος ἀπεδίωκε πρὸς καιρὸν τὴν ποιητικὴν γαλήνην ἐκ τοῦ ἀναπαυτηρίου τούτου τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη καὶ διέκοπτε τὴν κατὰ μόνας μελαγχολικὴν διατριβὴν αὐτοῦ. Ὁ Μακρυγιάννης ἔκλαιε ἐργαζόμενος, σκάπτων, μετακομίζων λίθους εἰς κατασκευὴν τοῦ οἴκου αὐτοῦ. Ἐβλεπε πέριξ τοὺς τόπους τοὺς ἱστορικοὺς, ὑπὲρ ὧν ἀμνόμενος ἔχυσε τὸ αἷμα αὐτοῦ, καὶ ᾄκτιρε τὴν σημερινὴν αὐτοῦ θέσιν [...].(Βλαχογιάννης, 1907: Α΄, νθ΄-ξ΄) Τὸ παράπλευρον ἕτερον σπήλαιον ὁ Μακρυγιάννης κατ' ὀλίγον διακοσμῶν προορίζει εἰς ναῖδριον ἐρημικόν, τὸ ὅποιον θα φέρῃ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου». (Βλαχογιάννης, 1907: Α΄, οε΄)

Εικόνα 2: Ο κήπος του Μακρυγιάννη διακρίνεται στο αριστερό μέρος της φωτογραφίας.
(Granges, 1869)

Οι λεπτομέρειες της αφήγησης και της περιγραφής, ιδιαίτερα της σπηλιάς, η οποία προορίζεται για εκκλησάκι, υποδεικνύουν προφορικές πιθανόν παραδόσεις σε αυτόν, κυρίως από τις κόρες του στρατηγού, Βασιλική Παπαζήση (1839-1911), Ερασμία Δουζίνα (1835-1910) και το γιο του Κίτσο Μακρυγιάννη (1848-1948). Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι η λεπτομέρεια αυτή δε θα μπορούσε να είναι γνωστή στο Βλαχογιάννη μέσω του αρχείου του Μακρυγιάννη, το οποίο δημοσίευσε το 1907, αλλά μόνο μέσω του δεύτερου χειρογράφου του, των *Οραμάτων και θαμάτων*, στο οποίο αποκλειστικά γίνονται άμεσες αναφορές στη σπηλιά ως χώρο λατρείας. Το χειρόγραφο όμως αυτό, περιέρχεται στα χέρια του Βλαχογιάννη το 1936, 29 χρόνια μετά την πρώτη του έκδοση των αρχείων του αγωνιστή. Ο Κίτσος Μακρυγιάννης μάλιστα ήταν εκείνος ο οποίος, με τις προτροπές του Βλαχογιάννη, ερευνώντας στο υπόγειο του πατρικού του σπιτιού, βρήκε τα χειρόγραφα των *Απομνημονευμάτων* του πατέρα του, το 1901:

“Υστερα από πολλές συστάσεις ο Κίτσος Μακρυγιάννης με δέχτηκε μιά μέρα με κραυγές χαράς· είχε βρει μέσα σ’ ένα τενεκέ μισοσαπισμένα του στρατηγού τά πολύτιμα γραψίματα. Τά πήρα στο σπίτι μου, αφιέρωσα για τήν ανάγνωση και τήν αντιγραφή των μῆνες πολλούς, κι’ ύστερα τά ἔδωσα στο τυπογραφείο, όπου τυπώθηκαν μ’ ἔξοδα του Κίτσου Μακρυγιάννη και τῆς ἀδερφῆς του κυρίας Παπαζήση, σέ δύο τόμους. (Μακρυγιάννης, 1947: Α’, 97)

Οι φωτογραφίες Ελλήνων και ξένων περιηγητών και φωτογράφων, τις οποίες έχω αποθηκεύσει στο κινητό μου, πιστοποιούν τις συμπληρωματικές για το χώρο αυτό πληροφορίες του Α. Ν. Παπακώστα (1903-1981), συνεργάτη του Βλαχογιάννη και εκδότη του δεύτερου χειρογράφου του Μακρυγιάννη με τον εύστοχο τίτλο *Όράματα και θάματα*:

Τό ιστορικό σπίτι (ή σπηλιά και τό περιβόλι) του στρατηγού Μακρυγιάννη, από τό οποῖο πήρε τό ὄνομα ἡ ὁμώνυμη συνοικία, εἶχε χτιστεῖ λίγο πῖό πάνω ἀπό τό πρῶτο μικρό σπίτι του, στον παλιό δρόμο του Π. Φαλήρου. Τό νεότερο αὐτό σπίτι, στοῦ οποῖο εἶχε πολιορκηθεῖ ὁ στρατηγός τή νύχτα τῆς 2ας πρὸς 3η Σεπτεμβρίου 1843, εἶχε χαγιάτι μέ ψηλές κολόνες, ἀπό κάτω καφενεῖο, καί στήν αὐλή του μωσαϊκό ἀπό θαλασσινά χαλίκια. Πίσω ἀπό τό σπίτι του, πρὸς τό ναό του Ὀλυμπίου Διός, τό περιβόλι του ἔφτανε καί περνοῦσε τή σημερινή γραμμή τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του ναοῦ. Κατά τη συνέχιση τῶν καλλιεργειῶν του ὁ Μακρυγιάννης ἀνακάλυψε δύο βαθεῖς θολωτούς διαδρόμους. Ἀπό τούς διαδρόμους αὐτούς τόν ἕνα τόν χρησιμοποίησε ὡς ἀποθήκη τῶν κρασιῶν του καί τόν ἄλλο ὡς ἀναπαυτήριο, πνευματικό ἐργαστήρι καί προσκυνητάρι. Ἐκεῖ ἔγραψε τά ἀπομνημονεύματά του, ἐκεῖ ἔκανε τίς πολύωρες προσευχές του καί γονυκλισίες, ἐκεῖ δεχόταν ἀνεπισήμους καί ἐπισήμους, στους οποίους ἐξηγοῦσε λεπτομέρειες εἰκόνων πατριωτικῆς φαντασίας του, ἐκεῖ φιλοξένησε καί ξένους, ἐπίσημους πρέσβεις τῶν τριῶν δυνάμεων, στους ὁποῖους χάρισε τίς περίφημες εἰκονογραφίες του. (Μακρυγιάννης, 1985: 244-245, σημ. 53.23)

Εικόνα 3: Το σπίτι και ο κήπος του Μακρυγιάννη αριστερά της Πύλης του Αδριανού. Πίσω τους διακρίνεται το στρατιωτικό νοσοκομείο (Κτίριο Weiler). Σχέδιο με μολύβι. (Tarone, 1836-1840)

Ο Μακρυγιάννης, σε δύσκολες ιστορικά συνθήκες, συνδυάζει την οικογενειακή και καλλιτεχνική ευαισθησία, με την ακατάβλητη μαχητικότητα για την υπεράσπιση της πατρίδας και της θρησκείας του. Η δύναμη της πολύπλευρης προσωπικότητάς του εκφράζεται με ιδιαίτερο τρόπο στον ευρύτερο χώρο του κήπου του:

[...] καί ἐγὼ δουλεύω ὡς κηπουρός καί ὑποφέρνω ὅλα αὐτὰ τὰ ἔξοδα καί περνάγει τό σπίτι μας καλύτερα ἀπό καθενοῦ, ὅτι παίρνομεν πολλά λιγότερα ἀπ' ὅλους αὐτούς, καί ἡ εὐλογία τοῦ Θεοῦ τὰ ἔχομεν ὅλα [...]. (Μακρυγιάννης, 1985: 117)

Μίαν ἡμέρα πέρναγε ὁ Ὑπουργός τοῦ πολέμου ὁ Σμάλτζης¹ [...] Τοῦ λέγω· “Σκαλίζω τόν κήπο μου νά γένουν λάχανα νά φάγω μέ τὰ παιδιά μου καί μέ τόσες φαμελιές τῶν σκοτωμένων ὁποῦναι εἰς τό σπίτι μου”. (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 335)

Αφοῦ τελείωσε ὁ ζωγράφος τὰ κάδρα, τότε ἔστρωσα ἕνα μέρος τοῦ περιβολιοῦ μου μέ πετραδάκια τῆς θάλασσας ἄσπρα καί μαῦρα. Ζωγράφισα πρῶτα ἕναν κύκλο καί γύρα ἦταν οἱ λόγχες. Αὐτός ὁ κύκλος ἦταν ἡ πατρίδα, ὁποῦταν τρογυρισμένη μέ τῆς λόγχες τῆς τυραγνίας τόσους αἰῶνες [...]. Παρακάτου εἶναι μια ἀλαφίνα, βυζαίνει τ' ἀλαφάκι τῆς· ὅταν ἔχομεν ὁμόνοια ἔτσι μᾶς βυζαίνει κι ἐμᾶς ἡ πατρίδα μας [...]. Παρακάτου εἶναι οἱ κολῶνες τοῦ Ὀλυμπίου Διός καί ἡ Πόρτα [...]. Παρακάτου εἶναι οἱ Ἕλληνες οἱ ἀγωνισταί, ὁποῦ πολεμοῦσαν διά τήν λευτεριά τῆς πατρίδας, καταπληγωμένοι. (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 351)

¹ Γιόχαν Κρίστιαν Χάινριχ φον Σμαλτζ (1787-1865): Βαυαρὸς στρατηγός, ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν τῆς Ελλάδας μεταξύ τοῦ 1833 καὶ τοῦ 1841.

Εἰς τὰ 1843 ὁ Κωλέτης ἀπὸ τὰ Παρίσια μοῦ συσταίνει ἕναν σημαντικὸν Γάλλον περιηγητὴ, μὲν γραφὴ προκομμένον πολὺ [...] τὸν ἔλεγον Μαλέρμπε [...] κατέβηκαν εἰς τὸν κῆπον μου ὅπου ἐργαζόμενον· καὶ ἤμουν ἀποσταμένος καὶ καθόμουν νὰ ξεκουρασθῶ [...]. Μοῦ λέγει ὅτι “Δέν ἔλπιστα ναὺρῶ σέ τοιοῦτῃ κατάστασιν ἕναν ἀγωνιστὴ τῆς Ἑλλάδος [...] νὰ εἶναι ὅσ αὐτεῖνῃ τὴν ἀχλιότη” [...]. Μοῦ λέγει, ἕνα θὰ σᾶς βλάψῃ ἐσᾶς, τὸ κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὅπου εἶναι αὐτεῖνῃ ἢ ἰδέα ὅσ ἐσᾶς πολὺ τυπωμένη [...]. Μοῦ γύρεψε νὰ τοῦ φκειάσω καὶ μιὰ ἔκθεσιν τοῦ ἀγῶνος μου [...]. Ἦθελε κ’ Ἑλληνικὰ τραγούδια. Τοῦ ἔφκεισα πεντέξι [...]. Κι’ ἂν δέν σωφρονίζεταν καὶ ξαναμιλοῦσε διὰ θρησκεία, θάμεναν τὰ κόκκαλά του εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τότε θάλεγον θηρία τοὺς Ἕλληνας – διατὶ δέν θέλουν ν’ ἀλλάξουν τὴν θρησκείαν τους. (Βλαχογιάννης, 1907: Β’, 366-368)

Αξιοσημείωτο εἶναι, ἐπίσης, ὅτι στον ἱστορικό αὐτό χώρο διαδραματίστηκαν κρίσιμα πολιτικά καὶ στρατιωτικά γεγονότα, τα ὁποῖα συνδέονται με τὴν ἐπανάσταση τῆς 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 γιὰ τὴ διεκδίκηση τοῦ Συντάγματος, ἀλλὰ καὶ με προσπάθειες ἀπελευθέρωσης τῶν ἐδαφῶν ποὺ εἶχαν μείνει ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τοῦ τότε ἐλληνικοῦ κράτους, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν ὁποίων υπῆρξε ὁ Μακρυγιάννης. Ἡ συνομωσία καὶ οἱ κρίσιμες ὥρες τῆς ἐπανάστασης ζωντανεῦν με τὴν ἀπαράμιλλη ἀφήγηση τοῦ στρατηγού:

Ἐρχονταν ἄνθρωποι ἐδῶ, τοὺς ἔπαιρνα στὸ σπίτι μου, μιλοῦσαμε τὴν δυστυχίαν τῆς πατρίδος καὶ τοὺς ἐτοίμαζα διὰ τὰ ἔξω. Καὶ κατηχοῦσα ὅλο τὸ κράτος ὅποτε εἶναι καιρὸς νὰ κινηθοῦμεν. (Βλαχογιάννης, 1907: Β’, 351-352) Κατεβαίναμεν κάτω, βλέπαν καὶ τῆς πέτρες· καὶ ὕστερα ἄλλος κουβάλαγε χῶματα, ἄλλος πέτρες, ἄλλος ἔκανε χωράφι. Ἄλλος ἀναστέναζε κι’ ἄλλος ἔκλαιγε. Τοῦ ἔλεγα τοῦ κάθε ἐνοῦ [...]. Τὸν ὄρκιζα, τοῦ ἔλεγα πῶς νὰ ἐνωθοῦμε[...] κι’ ἄλλουνοῦ τοῦ ἔλεγα πῶς φροντίζομεν διὰ τὰ ἔξω, κι’ ἄλλουνοῦ διὰ τὰ μέσα, νὰ γένουν νόμοι κ’ Ἐθνικὴ Συνέλεψη [...]. Τότε ὄρκιζόμαστε ὅτι νὰ κάμωμεν Ἐθνικὴ Συνέλεψη καὶ Σύνταγμα, νὰ διοικίωμαστε τοιοῦτως. (Βλαχογιάννης, 1907: Β’, 361-364) Ἀφοῦ ἀνταμωθήκαμεν ὅλοι, ἐκρίθη [...] νὰ εἶναι ὁ Μεταξάς, ὁ Καλλέργης κ’ ἐγὼ νὰ σκεδιάσωμεν πότε θὰ γένη τὸ κίνημα· κ’ ἐκρίναμεν εὐλογον καὶ οἱ τρεῖς νὰ κινηθοῦμεν τῆς δύο Σεπτεβρίου. Νὰ συνάξω ἐγὼ εἰς τὸ σπίτι μου τὸ βράδυ καὶ ν’ ἀρχίσω τὸν ντουφεκισμόν· τότε νὰ βγῆ ὁ Καλλέργης μὲ τὸ ἵππικόν κι’ ὁ Σκαρβέλης μὲ τὸ πεζικόν πρὸς καταδίωξιν ἐμένα καὶ νὰ μπλοκάρωμεν συγχρόνως τὸ Παλάτι [...]. Γιόμωσα τὸ περιβόλι μου ἀνθρώπους. Μετανογᾶει ὁ Καλλέργης κι’ ὅλο τὸ ταχτικόν, οἱ ἀξιωματικοί, καὶ δέν βαροῦνε. Συνάζονταν ἄνθρωποι μὲ τ’ ἄρματά τους κι’ ἔρχονταν εἰς τὸ περιβόλι μου [...]. Καὶ μπήκαν μέσα στὸ περιβόλι πεζούρα καὶ καβαλλαρία [...] κυρίεψαν οἱ ἀναντίοι παντοῦ· κι’ ἄνοιζαν καὶ μασγάλια εἰς τὸν τοῖχον τοῦ περιβολιοῦ ὡς τὴν πόρταν τοῦ σπιτιοῦ μου. (Βλαχογιάννης, 1907: Β’, 378-380)

Με ὁδηγὸ τῆς φωτογραφίης υπολογίζω τὸν χώρο ποὺ καταλάμβανε τὸ περιβόλι τοῦ στρατηγού Μακρυγιάννη. Στὸ πολύβουον αὐτὸ κομμάτι τῆς λεωφόρου Συγγρού, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1845 ἐγένε ἀπόπειρα δολοφονίας ἐναντίον του, λόγω τοῦ ὅτι υπερασπίζεται τὸ Σύνταγμα καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἀρθρον 40 στο ὁποῖο ὀρίζεται: «Πᾶς διάδοχος τοῦ Ἑλληνικοῦ Θρόνου ἀπαιτεῖται νὰ πρεσβεύῃ τὴν θρησκείαν τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». (Βλαχογιάννης, 1907: Β’, 403, σημ.1) Θα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στα δύο

του χειρόγραφα ο Μακρυγιάννης αναφέρεται σε αυτό το θέμα: «Είδαν οί ξένοι καί οί φίλοι τους ὅτι ἀπέτυχαν κι' ἀπό αὐτό, ὅτι τούς πείραξε πολύ τό σαράντα ἄρθρο διά τήν θρησκείαν καί ἡ βάφτιση τοῦ διαδόχου». (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 403) «Ἦταν θέληση ἐδῶ νά χαλάσουνε τό Σύνταμα διά τό σαράντα ἄλλορο τῆς θρησκείας, ὅτι αὐτό μόνον βλάβει ὅλους τούς δυτικούς». (Μακρυγιάννης, 1985: 169) Χωρίς να λογαριάζει τον κίνδυνο απειλεί τον Ιωάννη Κωλέττη, πρωθυπουργό τότε:

Καί τί ἀγωνίζεται αὐτός;² Ν' ἀλλάξῃ τήν θρησκεία ἐνοῦ ξεψυχημένου καί μικρούτζικου ἔθνους [...] μίαν χούφτα ἀνθρώπου, ὅποῦ ἦταν τόσους αἰῶνες χαμένοι καί σβυσμένοι ἀπό τήν κοινωνίαν. [...] «θρησκείαν δέν ἀλλάζομεν ἐμεῖς, οὔτε τήν πουλοῦμεν! [...] Τώρα θά γένης κομμάτια ἀπό αὐτά ὅποῦ ἐργάζεσαι ἐσύ μέ τούς ὁμοίους σου κι' ἀφίνεις καί τούς ξένους κ' ἐργάζονται διά τήν θρησκείαν μας». [...] Τότε ἔστειλε στρατιῶτες, τήν νύχτα, μοῦ τρογύριζαν τό σπίτι. [...] ἀπό μέσα τό περιβόλι μου, εἰς τ' ἀγκωνάρι τοῦ σπιτιοῦ μου φύλαγαν ἄνθρωποι, μῶδωσαν ἕνα ντουφέκι—πέρασε ἀπό τό μπλέφάρό μου· δέν μέ πῆρε. Ρίχτηκα ἐγώ πῆρα τό ντουφέκι μου, ἔρριξα· ἔρριξαν κ' ἐκεῖνοι πάλε. Φύγαν. Τότε βήκαμεν ἔξω ἀναντίον αὐτεινῶν. Πῆραν ποδάρι, νύχτα, φύγαν. Ἦταν καί τ' Ἀλώνια³—ἀνακατεῦτηκαν οἱ ἄνθρωποι». (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 430-432)

Εικόνα 4: Ο κήπος του Μακρυγιάννη. (Sebah, 1874)

Η δυσκολία του εντοπισμού της διπλής θολωτής σπηλιάς ανακαλεί στη μνήμη μου τις διαχρονικές διαμαρτυρίες των ανθρώπων που πρόλαβαν να τη δουν πριν την καλύψουν εδώ και 120 περίπου χρόνια. Στο περιοδικό της *Νέας Εστίας*, το 1937, ο Χρ. Αγγελομάτης, σε μια απέλπιδα προσπάθεια να διατηρηθεί τουλάχιστον η οικία του στρατηγού, τονίζει απογοητευμένος το γεγονός της κάλυψης της «σπηλιάς», παρά τις αντιδράσεις πολλών πνευματικών ανθρώπων της εποχής:

Ο Καμπούρογλους μαζί με μερικούς ἄλλους, προσπάθησαν, κατά τή διαμόρφωση τοῦ χώρου τοῦ Ὀλυμπίου, νά σώσουν τή σπηλιά ὡς ἕνα ἀξιοθέατο

² Ο Λουδοβίκος Φίλιππος της Γαλλίας (1773-1850)

³ «ἔκειντο ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός» (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 432, σημ. 4)

τῶν Ἀθηνῶν. Μάταιος κόπος! Ἡ πρόοδος καί ὁ πολιτισμός δέν μπορούσαν ν' ἀνεχθοῦν τήν ὑπαρξή μιᾶς σπηλιάς πού ἴσως νά μὴν εἶχε καμμιά γραφικότητα, θά γεννοῦσε ὁμως τόση περιέργεια, ὥστε καί τούς ἀνίδεους ἀκόμη θά τούς ἔκανε νά μάθουν μιά σελίδα τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου πού δέν πρέπει ν' ἀγνοοῦν. Πάει λοιπόν καί ἡ σπηλιά... (Αγγελομάτης, 1937: 276-278)

Εικόνα 5: Οι σπηλιές διακρίνονται πίσω από το τοίχιο που ανήγειρε η αρχαιολογική υπηρεσία.
(Woodhouse,1910)

Ένα μόλις χρόνο πριν το θάνατό του, ο Γ. Βλαχογιάννης σημειώνει σε μία μελέτη του, την οποία δημοσίευσε ο Α. Ν. Παπακώστας, το 1950:⁴

Όταν χτίστηκε καί ἡ πλευρά μέ τίς ἱστορικές καμάρες τοῦ Μακρυγιάννη, πολλές φορές στενοχώρησα τούς ἀρμόδιους πού ἐπέβλεπαν τήν κατασκευή τοῦ τυφλοῦ, κατά μίμηση τοῦ ἀρχαίου, καί ρητά ἀρνηθῆκαν νά δεχτοῦνε τό ἄνοιγμα μικρῆς θύρας πού νά φέρνη στό μέρος, ὅπου ὁ Μακρυγιάννης ἔγραψε τ' ἀθάνατο ἔργο του. (Βλαχογιάννης, 1950: 636)

Στην κάλυψη του χώρου αυτού αναφέρεται ξανά ο Α. Ν. Παπακώστας, στις σημειώσεις της έκδοσης του δεύτερου χειρογράφου του Μακρυγιάννη, το 1983: «Μετά τόν θάνατό του, ἡ σπηλιά ἔμεινε ἔρημη, ἔγινε ἐργαστήρι μεταξουργίας καί σιδηρουργεῖο, ὥσπου ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, μέ τόν τοῖχο πού ἀνήγειρε πρὸς τή λεωφόρο Συγγροῦ, κάλυψε καί τή σπηλιά». (Μακρυγιάννης, 1985: 244-245, σημ. 53.23) Το θέμα της κάλυψης της σπηλιάς δεν ξεχνιέται, παρά την πάροδο των χρόνων και επανέρχεται ως αίτημα αποκάλυψης και ανάδειξης του χώρου αυτού, με αφορμή τις συζητήσεις για τη σκοπιμότητα περίφραξης του Μουσείου της Ακρόπολης, στην *Καθημερινή*:

Θα φανεί υπέρογκο, ἀκρα παραδοξολογία πλην, μαντρωμένο ἢ ὄχι, το μουσεῖο μοιάζει κολοβό στη μέση της Ἀθήνας, δίχως μια προβολή στη σπηλιά του «πατριδοφύλακα» Μακρυγιάννη. Γιατί ἐκεῖ, ὑπό τη σκιά του σημερινοῦ μουσεῖου, σε μια κρίσιμη ἱστορική καμπή, ὅταν ἡ κατάρρευση της πολιτείας σήμαινε

⁴«τὴν περιστατικὴ μὰ τόσο ἐνδιαφέρουσα διατριβὴ ἔγραψε ὁ Βλαχογιάννης, ὅπως σημειώνει “κατὰ τὰ μέσα Αὐγούστου 1944”, ἕνα δηλ. χρόνο πρὶν κλείσει τὰ μάτια του». (Α.Ν.Π) (Βλαχογιάννης, 1944:726).

αυτομάτως κατάρρευση του πολίτη, έλαβε πάλι κοινό νόημα η πατρίδα: γλώσσα, πίστη και δικαιοσύνη. (Ζέρβας, 2013)

Πολύτιμος οδηγός μου για τον εντοπισμό της σπηλιάς είναι η φωτογραφία του Βλαχογιάννη, (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 384-385) την οποία είχα κυριολεκτικά ανασύρει μέσω της ψηφιακής βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης, της "Ανέμης", από τις σελίδες ενός από τα λιγοστά σωζόμενα αντίτυπα της πρώτης έκδοσης των *Απομνημονευμάτων* το 1907, το οποίο αποτελούσε μέρος της βιβλιοθήκης του Παντελή Πρεβελάκη. Σε αυτήν, ο ίδιος ο Βλαχογιάννης, φωτογραφίζεται έξω από τις μισοκαλυμμένες σπηλιές, προσπαθώντας να ξεορκίσει τη λήθη στην οποία ετοιμάζονται να τις παραδώσουν, παρά την αγανάκτησή του, η οποία διακρίνεται στη δημοσίευση της *Νέας Εστίας*:

[...] ή αρχαιολογική ύπηρεσία έχτισε κι αυτή τήν πλευρά τοῦ περιβόλου, αλλά καί πάλι—ίσως γιατί θέλησε νά προορίση τό ναό γιά καθαρά χώρο ἀρχαιολογικό—δέν ἄφησε πιά νά γίνει ἐκεῖ κανένα κέντρο κοινωνικό, οὔτε καί σχολικές ἀσκήσεις. Τέτοιο πνεῦμα φανατισμοῦ δασκάλικου βασίλευε [...]. Για τόν Ἕλληνα ἀρχαιολόγο δέν ὑπάρχει παρά ἀρχαιολογία καί τίποτε ἄλλο. (Βλαχογιάννης, 1950: 636)

Η "ΣΠΗΛΙΑ.. ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ (ἀριστοτέρ τῷ Θεωμένω).

Εικόνα 6: Ο Βλαχογιάννης μπροστά από τις σπηλιές που καλύπτονται. (Βλαχογιάννης, 1907)

Η υποβάθμιση του νεότερου παρελθόντος από την Αρχαιολογική Εταιρεία είναι γεγονός, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο:

Η επίσημη όμως αναγνώριση του βυζαντινού πολιτισμού ως ισότιμου με τον κλασικό και η προσαρμογή της Εταιρείας στα νέα επιστημονικά και εθνικά αιτούμενα συντελείται μόνο το 1917 με την τροποποίηση του οργανισμού της [...]. (Σακκά, 2002: 92) [...] τα επιστημονικά ενδιαφέροντά της διευρύνονται α/ εις όλα τα εν Ελλάδι και ταις Ελληνικαῖς χώραις μνημεῖα της

Αρχαιότητα, συμπεριλαμβανομένων και των Βυζαντινών, Χριστιανικών και λοιπών μνημείων των μέχρι της Ελληνικής Επανάστασεως. (Σακκά, 2002: 93, σημ.72)

Βρίσκομαι στην άκρη της δυτικής πλευράς του ναού, όταν την προσοχή μου τραβά ένα μικρό βαν με το σήμα του εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής, του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου. Ηλεκτρόδια και καλώδια, που μπήγονται στα σπλάχνα του ιερού χώρου, με κάνουν ακόμα πιο περίεργη. Πλησιάζω για να ρωτήσω έναν ευγενικό νεαρό, τον Κωνσταντίνο Λεονταράκη, δρ εφαρμοσμένης γεωφυσικής, όπως μου συστήνεται και ο οποίος με ενημερώνει ότι ερευνητές της σχολής Μηχ.-Μεταλλείων-Μεταλλουργών του Πολυτεχνείου, με επικεφαλής τον καθηγητή εφαρμοσμένης γεωφυσικής, κ. Γιώργο Αποστολόπουλο, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών, ερευνούν την κοιλότητα που αποκαλύφθηκε εκ νέου στη διάρκεια των ανασκαφών.

Η έκπληξη και των δύο ήταν μεγάλη, του καθενός βέβαια για διαφορετικό λόγο. Η δική μου γιατί έβλεπα μπροστά μου το χώρο, τον οποίο πνευματικοί άνθρωποι, εδώ και περισσότερο από ένα αιώνα εύχονται να αποκαλυφθεί, δηλαδή «τη σπηλιά» του Μακρυγιάννη και του Κωνσταντίνου, γιατί ...κρατούσα μία φωτογραφία αυτών ακριβώς των θολωτών κατασκευών που ερευνούσαν! Οι ερευνητές έσκυψαν με ενδιαφέρον, ακούγοντας με έκπληξη για τη χρήση του χώρου από το στρατηγό Μακρυγιάννη. Ο καθηγητής κ. Γιώργος Αποστολόπουλος μετακίνησε βιαστικά ένα μηχάνημα για να πάρει λήψεις πάνω από το σημείο, όπου με βάση τη φωτογραφία του Βλαχογιάννη υπάρχει η δεύτερη θολωτή κατασκευή!

Με ιδιαίτερη συγκίνηση κατέβηκα για να δω από κοντά τη σπηλιά, την οποία ο Μακρυγιάννης είχε μετασκευάσει σε εκκλησία, σε ζοφερούς για την πατρίδα μας χρόνους:

Όταν κιντυνεύαμεν από τόν Αρμασπέρη⁵ καί συντροφιά του, όπου μέ είχε κλεισμένον μέ τά στρατέματα τόσες ημέρες⁶ [...] (...διά νά μιλω, μέ κιντώνευαν), είπα νά λευτερωθεῖ ἡ πατρίς καί νά φκιάσω εἰς τό περιβόλι μου μίαν ἐκκλησία, τήν Ἁγία Τριάδα τήν Χρυσοσπηλιώτισσα, ὅτ' εἶναι σπηλιά ἐκεῖ, καί τόν Ἁ-Γιάννη τόν Βαφτιστή. Ἐφκίασα τήν σπηλιά, τήν μερεμέτιστα καί ἔβαλα καί τήν ἁγία Τράπεζα καί ἔφκίασα καί τίς τρεῖς εἰκόνες· κάνοντας ἔξοδα τώρα διά τήν μεταβολή καί ἄλλα, δέν εἶχα τόν τρόπον· εἶπα, ὅποτε ὁ Θεός βοηθήσει καί νά στερεώσει τήν πατρίδα καί θρησκεία, τότε θά κάμω τό χρέος μου. (Μακρυγιάννης, 1985: 54-55)

Η ιερότητα του χώρου αυτού στη συνείδηση του Μακρυγιάννη διακρίνεται από τις άμεσες αναφορές του σε αυτόν με τη λέξη «η σπηλιά», στο δεύτερό του χειρόγραφο, στα *Οράματα καί Θάματα*. Σε αυτό καταγράφει τις θρησκευτικές του κυρίως εμπειρίες, διακρίνοντάς τις συνειδητά από τις στρατιωτικές και τις πολιτικές, τις οποίες έχει καταγράψει: «[...] εἰς τ' ἄλλο τό στορικόν» (Μακρυγιάννης, 1985: 63), στα *Απομνημονεύματα*. Εκεί, αναφερόμενος σε αυτόν το χώρο, χρησιμοποιεί τη λέξη «το περιβόλι μου». Η ιερότητα αυτή διακρίνεται και από την υπόσχεση του Θεού, σε ένα από τα πολλά του οράματα, τα οποία καταγράφει στο δεύτερό του χειρόγραφο: «καί θά σέ ἀξιώσει ὁ ἀφέντης μας νά λειτρουγήσουμεν καί εἰς τίς δύο ἐκκλησίες ὅπου θά φκιάσεις. (Τίς ἔχω ταμένες, μίαν εἰς τό περιβόλι μου, ἡ Ἁια-Τριάδα ἡ Χρυσοσπηλιώτισσα, καί ὁ Ἅγιος Γιάννης· ἔχω καί τήν ἐκκλησίαν μισοφκιασμένη καί τίς εἰκόνες [...])». (Μακρυγιάννης, 1985: 106) Σε

⁵Ιωσήφ Λουδοβίκος Ἄρμανσπεργκ (1787-1853): Βαυαρὸς πολιτικός και πρόεδρος του συμβουλίου της Αντιβασιλείας.

⁶Ιανουάριος 1837

πολλά σημεία του ίδιου χειρογράφου ο πιστός Μακρυγιάννης αφηγείται τις εμπειρίες του και δεν παύει, ακόμα και στις τελευταίες σελίδες του, να μαρτυρεί:

Τήν ἄλλη βραδιά ἡ χάρη της καί ὄλοι οἱ ἅγιοι μέ πήραν καί μέ πήγαν εἰς τήν σπηλιά ὅπου ἔχω διά ἐκκλησία καί ἔκαμαν μίαν δοξολογίαν καί εἶχαν ἕνα χρυσό δέντρο καί ἕνα μαστέλο χρυσόν καί τοῦ ἔβαλαν μέσα τό δέντρο καί λένε: Τοῦτα εἶναι δικά σου καί τῶν παιδιῶν σου· ἄς καθίσουνε ἐδῶ· ἄλλη φορά θά τά ἴδεις, ὄχι τώρα. (Μακρυγιάννης, 1985: 129) Ξημερώνοντας Δευτέρα πάλι, ἀποβραδὶς ὡς τό πουρνό κατέβη ὁ ἀφέντης καί ὁ Χριστός, ἡ Θεοτόκο καί ὄλοι οἱ ἅγιοι [...]. Τότε λέγει ὁ ἀφέντης μας: [...]. Ἐσύ Γιάννη, πίστη εἰς ἐμέ καί εἰς τήν βασιλείαν μου [...] νά φκιάσεις τίς ἐννιά (9) ἐκκλησίες [...] εἰς τό σπήλαιόν σου, ἁγία Τριάδα καί Παναϊγία· [...] τοῦ ἁγίου-Γιάννη Βαπτιστή, πλησίον [...] καί νά εἶσαι ἐπιτηρητής εἰς αὐτά ὅλα [...] καί εἰς τίς ἐλεημοσύνες· καί δικαιοσύνη [...] μέ τήν εὐλογίαν μου ὡς τήν συντέλειαν τοῦ κόσμου. (Μακρυγιάννης, 1985: 205-208)

Ο τόπος αυτός είναι ιερός και στις συνειδήσεις συναγωνιστῶν του Μακρυγιάννη, οι οποίοι τον επισκέπτονται για να τον ενισχύσουν σε κρίσιμες στιγμές, ὡπως την παραμονή της επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843 και λίγες μέρες πριν τη φυλάκισή του, το Μάρτιο του 1852, με την ψευδή κατηγορία της συννομασίας εναντίον της ζωῆς του Ὁθωνα:

Ὅταν θά βαρούσαμεν τουφέκι, τήν τρίτη Σεπτεβρίου, βλέπει ἕνας ἄλλος ἀγωνιστής, χριστιανός καλός, τίς δύο τοῦ μηνός ξημερώνοντας, ὅτι βρέθηκε εἰς τό περιβόλι μου, αὐτός καί ἕνας λαμπροφορεμένος ὡς δεσπότης, καί παρουσιάστηκα καί ἐγώ. Τοῦ λέγει αὐτεινοῦ τοῦ ἀγωνιστή ὁ δεσπότης: Αὐτόν πού βλέπεις, καί θά τόν σώσω ἀπό τόν κίντυνο [...] καί θά τόν βγάλω ἀπό αὐτεῖνη τή μαγαρισά. Καί σταύρωσε καί ἔλαψε ὁ τόπος. (Μακρυγιάννης, 1985: 44) Δευτέρα ξημερώνοντας, ἕνας ἀξιωματικός, ἀγωνιστής μέ πολλές πληγές, χριστιανός πολύ καλός, ἡ πατρίς του ἀπό χωριόν τῆς Λιβαδειᾶς Δίστομον, Ἄγγελῆς Οἰκονόμος λέγεται, γιαιοχειροῦργος καί κάνει τόν γιατρόν, ἦταν ἔξω σ' ἕνα χωριόν ὀνομαζόμενον Κορωπί. Ἦρθε καί μοῦ λέγει [...] εἶδε εἰς τόν ὕπνο του, ξημερώνοντας Πέφτη, τά μεσάνυχτα, ὅτι ἦτον ἕνας βράχος, καί εἰς τόν πάτο του ἔβγαине ἕνα νερό κατάμαυρον, καί ἀποπάνω τό νερόν ἦταν ἡ σπηλιά τοῦ περιβολιοῦ μου, ἔτσι τήν συμπεράνε, καί ἦτον ζωγραφισμένοι ὁ Παντοκράτορας καί ὁ Χριστός μέ τό σταυρόν στό χέρι, ἡ Θεοτόκο καί ὄλοι οἱ ἅγιοι, καί ἔλαμπε ὁ τόπος, καί ἀπομέσα ἦτον τ' ἅγιον Βῆμα, καί ἀποπάνω τήν ἁγίαν Τράπεζα πῆγε ὁ ἀφέντης μας καί στέκεταν καί βλογοῦσε μέ τά δύο του χέρια. Καί τήν ἁγιοτράπεζα τήν φύλαγαν γύρα πλῆθος λαμπροφορεμένοι. (Μακρυγιάννης, 1985: 199-200)

Η φωνή της αρχαιολόγου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνῶν, κας Νίκης Σακκά, ήταν ευγενική και φιλική, ὅταν ἐφθασα ξανά, μετά ἀπό ἕνα ἐξάμηνο στο χώρο του Ολυμπείου: «Ελάτε στην ανασκαφή!» Ξετύλιξε μπροστά μου το κουβάρι των μακρόχρονων μελετῶν και ανασκαφῶν στο Ολυμπείο, οι οποίες οδήγησαν στην αποκάλυψη, πάλι στον αγωγό απορροῆς των ομβρίων υδάτων ἀπό τη στέγη του ναοῦ, της «σπηλιάς», ὅπου ο Μακρυγιάννης εἶχε κάνει τάξιμο να φτιάξει ἐκκλησία, ὅταν θα στερεωθεῖ ἡ πατρίδα του και ἡ θρησκεία του. Η ανασκαφή εἶχε προχωρήσει, φέρνοντας στο φως μεγάλο μέρος της. Παρατηρώντας προσεκτικά το χώρο συζητούσαμε για τη διαχρονική χρήση του, διατρέχοντας με τη σκέψη μας τη μακραίωνη ιστορία του, ὅταν, κάτω ἀπό τον γνώριμο

αττικό ουρανό, σαν να μην είχαν διαβεί σχεδόν δύο αιώνες, ο γερο-στρατηγός άρχισε να ξετυλίγει μπροστά μας, με τη μαγική του αφήγηση, το κουβάρι της δικής του ιστορίας:

1833 Μαγίου 4 ήρθα εδώ εις τήν Αθήνα. Οί πολιτικοί μας καί οί ξένοι τρώγονταν καί καθένας κύταζε νά 'περισκύση ή δική του φατρία [...] Αφού είδα ότι θέλουν νά μάς φάνε όπου μάς κυβερνοῦν [...] τότε νά μὴν αφήσω τόση φαμελιά όπου κρέμεται εις τόν λαιμό μου — απόζω εις τής κολῶνες τοῦ Ολυμπίου Διός εἶχα από τήν Αἴγινα αγοράσει ὀλίγα χωράφια, ὅταν εις τήν Αθήνα ἦταν ὁ Κιτάγιας καί πνιμένη από Τούρκους. Πῆγα ἐκεῖ ἔξω καί πῆρα καί πεντέξι ἀργάτες κ' ἔβαλα καί κόβαν πλίθες. Καί μῶφκιασαν κ' ἕνα πρᾶμα σάν σαμαράκι καί φορτωνόμουν πλίθες. Καί καθόμουν ἐκεῖ. Κι ὅποτε ἀπόσταινα ἔκλαιγα βλέποντας τά μέρη ἐκεῖνα όπου πολεμούσαμεν μέ τόση Τουρκιά καί πληγωνόμαστε καί σκοτωνόμαστε — καί 'σ αὐτεῖνη τήν γῆς όπου ζυμώσαμεν μέ το αἷμα μας θέλουν νά μάς θάψουν ἀδίκως καί πάρωρα [...]. Ἔφκειασα τό σπίτι μου καί φύτεψα κι' ἀμπέλι κι' ἄλλα δέντρα κ' ἐργάζομαι ὡς τό σουρούπωμα νά μέ γλυτώσῃ ὁ Θεός ἀπό τούς ἐπίβουλους ἀπατεῶνες. (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 309-314)

Ἐφθασε μέχρι το Φεβρουάριο του 1859, λίγα χρόνια πριν από το θάνατό του:

Αφού μέ λευτέρωσαν καί πῆγα εις τό χαλασμένο μου σπίτι καί εις τήν ταλαίπωρή μου οικογένεια [...] μ' ἀνάδωσαν οί πληγές, τήν μία Λαμπρή ἐπέρσι καί τήν Λαμπρή όπου πέρασε πάγει δύο χρόνια τώρα [...] πῆγα εις τή σπηλιά όπουνοι εις τό περιβόλι μου νά ξανασάνω [...] καί μέ τό στανιό καί ακουμπῶντα μέ τό ζύλο ἔσωσα ἐκεῖ, μοῦ ρίχνουν πέτρες καί μέ χτυποῦν καί μαγαρισές ἀνθρώπινες ἀπάνω μου· “Φάγε ἀπό αὐτές, στρατηγέ Μακρυγιάννη, νά χορτάσης όπουθελες νά κάμης σύνταμα”. Καί μ' ἀνοίγουν τόσες νέες πληγές ἀπό τά χτυπήματα κι' ἀπό τά ἀγκυλώματα, καί μέ πάγει ὡς τήν σήμερον τό ὄμπυον, καί τό αἷμα ἀπό μπροστά καί ἀπό πίσω· ἐσάπισα, ἐσκουλίκιασα [...]. Αὐτά ἔστειλα εις τήν δημορχία κι' ἀκρόαση δέν μοῦδωσε. Καί ζακολούθαγε αὐτό ὡς τήν παραμονή τοῦ Σωτήρος. Κι ἀνήμερα μέ χτύπησαν πολύ, ἔμεινα νεκρός, δέν στανόμουν ζωντανός εἶμαι ἤ πεθαμένος [...]. Νύχτωσα ἐκεῖ, καί μέ χέρια καί ποδάρια πῆγα κ' ἔπεσα εις τό κρεβάτι μου νά μὴν μέ ἰδῆ ἢ δυστυχισμένη μου οἰκογένεια. ⁷ (Βλαχογιάννης, 1907: Α', πς-πς)

⁷ «[...] ἀποσπάσματά τινα διατριβῆς τοῦ Μακρυγιάννη ἀποσταλείσης πρὸς τόν Γ. Βερούκιον εις Ζάκυνθον τήν 12 Φεβρουαρίου 1859 [...]».

Εικόνα 7: Οι σπηλιές του Μακρυγιάννη και ο κατεστραμμένος κήπος του πριν ανοίξει η λεωφόρος Συγγρού. (Tekniska Museet 1880-1900)

Οι πολυετείς αγώνες του Μακρυγιάννη δικαιώνονται, όταν, όπως σημειώνει ο Ι. Βλαχογιάννης (1907: Α', πζ'): «Κατά τήν ἐπανάστασιν τῆς 10 Ὀκτωβρίου⁸ ἔνθους ὁ ἐπαναστάτης λαός, ἐνεθυμήθη ἐν τῇ μέθῃ τῆς νίκης αὐτοῦ τόν παλαιόν αὐτοῦ ἀρχηγόν Μακρυγιάννην, μεταβάς δέ εἰς τόν οἶκον αὐτοῦ παρέλαβε καί περιῆγαγεν αὐτόν θριαμβευτικῶς ἀνά τήν πόλιν».

Η δικαίωση αυτή σήμερα, 200 χρόνια μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, μπορεί να λάβει ιδιαίτερα απρόσμενη διάσταση, με την ευτυχή συγκυρία της αποκάλυψης και της ανάδειξης της απόληξης του κήπου του Μακρυγιάννη με το «σπήλαιο», ενός καθημερινού χώρου δράσης του, όπου διαδραματίστηκαν σημαντικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, στα οποία συμμετείχε ή υπήρξε πρωταγωνιστής. Ο χώρος αυτός, ο οποίος αποτελεί θέμα αναφοράς του και στα δύο του χειρόγραφα, θα παραπέμψει στις ποικίλες πολιτικές, στρατιωτικές, αλλά και θρησκευτικές του δραστηριότητες, που κατέγραψε με τη μοναδική ευχή του, η οποία, εφόσον εφαρμοστεί, θα αποτελέσει και την ουσιαστική του δικαίωση:

Κ' ὅσα σημειῶνω τὰ σημειῶνω γιατί δὲν ὑποφέρνω νὰ βλέπω τὸ ἄδικον νὰ πνίγη τὸ δίκιον. Διὰ 'κείνο ἔμαθα γράμματα εἰς τὰ γεράματα καὶ κάνω αὐτὸ τὸ γράψιμον τὸ ἀπελέκητο, ὅτι δὲν εἶχα τὸν τρόπον ὄντας παιδί νὰ σπουδάξω [...] ἓνα πρᾶμα μόνον μὲ παρακίνησε κ' ἐμένα νὰ γράψω, ὅτι τούτην τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καὶ σοφοὶ καὶ ἀμαθεῖς καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοὶ καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νὰ ζήσωμεν ἐδῶ. Τὸ λοιπὸν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νὰ τὴν φυλάξωμεν κι' ὅλοι μαζί καὶ νὰ μὴν λέγη οὔτε ὁ δυνατὸς «ἐγὼ», οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νὰ λέγη ὁ καθεὶς «ἐγὼ»; Ὅταν ἀγωνιστὴ μόνος του καὶ φκειάσῃ, ἢ χαλάσῃ, νὰ λέγη ἐγὼ ὅταν ὁμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καὶ φκειάνουν, τότε νὰ λένε «ἐμεῖς». Εἴμαστε εἰς τὸ «ἐμεῖς» κι' ὄχι εἰς τὸ «ἐγὼ». Καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μάθωμεν γνώση, ἂν θέλωμεν νὰ φκειάσωμεν χωριόν, νὰ ζήσωμεν ὅλοι μαζί. (Βλαχογιάννης, 1907: Β', 463-464)

⁸1862 (κατά την έξωση του Όθωνα)

Βιβλιογραφία

Άγγελομάτης, Χρήστος Έμμ. (1937). Ό Μακρυγιάννης καί τό σπίτι τῆς ὁδοῦ Φαλήρου. *Νέα Ἑστία* 21, 244, 276-278. Ανακτήθηκε ἀπό:

<http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=62092&code=7031>

Βλαχογιάννης, Ἰωάννης (Ἐπιμ.). (1907). *Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη: 2 τόμοι [Α': Ἱστορικά ἔγγραφα, Β': Ἀπομνημονεύματα]*. Ἀθήνα: Σ.Κ.Βλαστός. Ανακτήθηκε ἀπό: <https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el>

Βλαχογιάννης, Γιάννης. (1950). Κοινωνική ἱστορία τοῦ Ὀλυμπιακοῦ χώρου, Ἀνέκδοτα χειρόγραφα.¹ *Νέα Ἑστία* 47, 549, 634-636. Ανακτήθηκε ἀπό: <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=79174&code=8442>

¹τὴν περιστατική μὰ τόσο ἐνδιαφέρουσα διατριβή ἔγραψε ὁ Βλαχογιάννης, ὅπως σημειώνει "κατὰ τὰ μέσα Αὐγούστου 1944", ἕνα δηλ. χρόνο πρὶν κλείσει τὰ μάτια του. (Α.Ν.Π) *Νέα Ἑστία* 47, 550, σημ. σελ.726. Ανακτήθηκε ἀπό:

<http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=79267&code=3350&zoom=800>

Ζέρβας, Αντώνης. (2013, Ἀπρίλιος 21). Εξ αφορμῆς, Ἀπόψεις. *Ἡ Καθημερινή*. Ανακτήθηκε ἀπό:

<https://www.kathimerini.gr/734792/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/e3-aformhs>

Στρατηγός Μακρυγιάννης. (1947). *Ἀπομνημονεύματα: 2 τόμοι (Γ. Βλαχογιάννης, Ἐπιμ.)* (2^η ἐκδ.). Ἀθήνα: Ε.Γ. Βαγιονάκης. Ανακτήθηκε ἀπό: <https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el>

Στρατηγός Μακρυγιάννης. (1985). *Ὁράματα καί θάματα* (Α. Ν. Παπακώστας, Ἐπιμ.) (2^η ἐκδ.). Ἀθήνα: ΜΙΕΤ

Μπίρης, Κώστας. (1971). *Αἱ τοπωνυμῖαι τῆς πόλεως καί τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν* Ἀθήνα: ΤΑΠ

Σακκά, Νίκη. (2002). *Ἀρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα (1828-1940): Πολιτικές και ἰδεολογικές διαστάσεις*, (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Κρήτης. Διαθέσιμο ἀπό: Ἐθνικό Ἀρχεῖο Διδακτορικών Διατριβῶν (ΕΑΔΔ). Ανακτήθηκε ἀπό: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/30626#page/1/mode/2up>

Granges, Paul Baron des. (1869). α) *Athen Generalansicht, hinter dem Stadium an der Kapelle des Stavromenos Petrus*. [φωτογραφία διαδικτύου]. Ανακτήθηκε ἀπό:

<https://docnum.unistra.fr/digital/collection/coll4/id/210/rec/826> μέσω:

<https://www.flickr.com/photos/139841152@N02/26899177205/in/album-72157667804588652/>

β) *Athen Dionysostheater mit dem Hymettos* [φωτογραφία διαδικτύου].

Ανακτήθηκε ἀπό: <https://docnum.unistra.fr/digital/collection/coll4/id/213/rec/832> μέσω:

https://www.flickr.com/photos/athens_greece/29433449323/in/album-72157701075236894/

Sebah, Pascal. (1874). *Zeustempel und Hadrianstor, Athen*. [φωτογραφία διαδικτύου]. Ανακτήθηκε ἀπό:

<https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?set=1&p=79&Daten=135240> μέσω:

<https://www.flickr.com/photos/139841152@N02/27955252811/in/album-72157667804588652/>

Tarone, Franz. (1836). *Ἡ Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ (λεπτομέρεια)*. [φωτογραφία διαδικτύου]. Ανακτήθηκε ἀπό:

<https://yougoculture.com/news-greek/ti-eidan-oi-periigites-stin-ellada>

Tekniska Museet. (1880-1900). *Skiptikonbild. Vy över Aten, Grekland. Zeustemplet till vänster*. [φωτογραφία διαδικτύου]. Ανακτήθηκε ἀπό:

<https://digitaltmuseum.se/021016315680/skiptikonbild-vy-over-aten-grekland-zeustemplet-till-vanster?aq=plac>

[e](https://www.flickr.com/photos/139841152@N02/35198081426/in/album-72157667804588652/); μέσω: <https://www.flickr.com/photos/139841152@N02/35198081426/in/album-72157667804588652/>

Woodhouse, William. (1910). *View from the Acropolis at Athens towards Arch of Hadrian and Temple of Olympian Zeus*. [φωτογραφία διαδικτύου]. Ανακτήθηκε ἀπό:

<https://www.flickr.com/photos/148969312@N04/35007498292/> μέσω:

<https://www.flickr.com/photos/139841152@N02/36407410394/in/album-72157667869738360/>